

AZ IRODALMI INTERPRETÁCIÓ ARGUMENTATÍV SZERKEZETE

Az argumentáció mint elméleti keret

Jóllehet az argumentáció kutatása az elmúlt évszázadok retorikai, dialektikai és logikai hagyományaiban gyökeredzik, napjainkban különleges helyzetet és növekvő népszerűséget élvez. Ennek oka, meglátásunk szerint, az, hogy a nyelvi megnyilatkozásokra vonatkozó különböző fogalmakat és kérdéseket, melyek a 70-es évek végétől kritikus pontjaivá váltak a megfelelő logikai, szemiotikai, nyelvészeti, illetve pragmatikai vizsgálódásoknak (pl. a beszédaktus fogalma, az interszubsztivitás kérdése, az igazság problémája, stb.) egy olyan egységes, alapvetően interdiszciplináris jellegű elméleti keretben veti fel, melynek középpontjában az **érvényesség** kérdése áll. Az érvényesség fogalmának általánosításával lehetőség nyílik különböző érvényességi kritériumok, következtetési rendszerek, kalkulusok, illetve játékok meghatározására, s így módon a klasszikus értelemben vett igazság egyedi fogalma felcserélhetővé válik a kontextuálisan megadott érvényesség fogalmával. Az argumentáció elmélete tehát nem csupán a meggyőzés tudománya, hanem elsősorban egy olyan következtetési szabályrendszer meghatározása, mely iránt a résztvevő partnerek elkötelezik magukat, vagyis amelyben kötelező érvénnyel megfogalmazzák saját, illetve tesztelik egymás megnyilatkozásait. Az argumentáció érvényességi feltételeinek az általánosítása tehát egyben **racionalitás** fogalmunk általánosítása is. Ezért a későbbiekben leírt argumentatív inferenciális struktúrák egyben racionalizálási módoknak is tekintendők. Más szóval, egy adott argumentációs rendszer meghatározott **verbális** és **nem-verbális** cselekvéseket ír elő, illetve enged meg, s ezen rendszerek cselekvés-generáló jelentőségéből mit sem von le az, hogy az érintett struktúrák nem minden esetben tudatosulnak a cselekvés alanyában. Ezek szerint, az irodalmi interpretáció olyan cselekvés-struktúra, mely bizonyos argumentációs szabályrendszer(ek) által racionalizált, túlnyomórészt, de nem kizárólagosan verbalizált cselekvésekből áll. Vagyis, számos – racionális – értelemben vett interpretációs formáról beszélhetünk, annak ellenére, hogy a jelen dolgozat csak három, de inkább két típus jellemzésére, illetve illusztrálására tesz kísérletet.

Nem térhetünk ki tehát részletesen egy lehetséges argumentáció elmélet felépítésére (lásd erről pl. Van Eemeren/Grootendorst (1983), Barth/Krabbe [1982]), az érvényesség kérdésének általánosítása szempontjából rá kell mutatnunk négy alapvető elvi tényezőre:

- i. **probléma-centrikusság:** bármely nyelvi megnyilatkozás értékelése feltételez egy konkrét probléma-szituációt, melynek viszonylatában az előbbi, meghatározott feltételek mellett, mint válaszreakció értelmezhető;
- ii. **dialógikusság:** az adott probléma-szituációra elvileg végtelen számú, akár egymást kizáró megnyilatkozások jelenhetnek meg válaszként;
- iii. **szubjektum-centrikusság:** bármely nyelvi megnyilatkozás mint egy meghatározott közösségbe tartozó cselekvő egyén válaszreakciója értelmezhető, akik számára egyaránt adott a szóbanforgó situáció mint probléma (inger), valamint
- iv. **formalitás-feltételekként,** egyrészt azok a **szabályok**, melyek az adott megnyilatkozást más megnyilatkozásokhoz rendelik, másrészt azok a **konvenciók**, melyek azt a probléma-szituációra adott válaszként értelmezik.

A fentiek alapján, bármely nyelvi megnyilatkozás érvényességének meghatározásán belül célszerűnek látszik két különböző mozzanatot elkülöníteni; a megnyilatkozást más megnyilatkozásokhoz rendelő szabályok viszonylatában **formális érvényességről**, az aktuális világ bizonyos szituációjához rendelő konvenciók viszonylatában **pragmatikai érvényességről** beszélhetünk (v.ö. Bonfantini [1987] 41–43.).

Az elméleti keretnek konkrét megnyilatkozásokra való alkalmazása előtt rá kell mutatnunk egy elvi problémára. Mint utaltunk rá, az argumentációs keret nemcsak nyelvi cselekvésekre vonatkoztatható; bármilyen cselekvés jellemezhető következtetési láncokkal, melyek viszont nem csupán az értelmező számára lehetnek adottak, hanem a kérdéses cselekvés megjeleníthető a cselekvő ágens számára is tisztán következtetési folyamat formájában (ibid. 42.), ebből a tételből, melyet nevezünk az emberi cselekvés argumentatív – inferenciális dimenziója univerzalizálásának megkaphatjuk az interpretációnak mint folyamatnak az általános meghatározását: interpretálni nem más, mint explicitté tenni az adott cselekvés(ek) következtetési struktúráját, tág értelemben vett logikai formáját.

Az elemzés-leírás interpretációs szintje azonban nem különíthető el elvben attól az argumentációs folyamatától, melyben maga a kérdéses cselekvés is már úgy jelenik meg a cselekvő ágens előtt mint interpretáció: lehetséges válasz egy probléma-

situációra. A meghatározás tehát legalábbis elvben feladja a leírás tárgyától független külső szempont létezését. Minthogy viszont verbális és nem-verbális cselekvéseink más hasonló cselekvésekbe vagy történésekbe ágyazottak, röviden: motiváltak, ez az értelmező számára mint egymás fölé-, illetve alárendelt interpretációs szintek sorozata jelentkezik.

A kérdés, melyet itt most nem kívánunk tárgyalni az, hogy miként tehető explicitté egy adott interpretációs szint határa, azaz hol kezdődik az a terület, amely már nem jeleníthető meg, nem érhető el a kérdéses interpretációs szinthez tartozó nyelvi cselekvések által? Meglátásunk szerint, e kérdés jelentősége az interpretációk elvi megengedhetőségében vagy éppen elvi kizárásukban rejlik, s hadd utaljunk itt a fizikai – kémiai – biológiai jelenségek visszavezethetőségének problémájára, illetve annak kritikai megközelítésére (Jacob [1986]). Hasonló negatív álláspontot képvisel Bonfantini [1987] az érzékelés – észlelés – értelmezés vonatkozásában. Ugyanezt a problémát véljük felfedezni a wittgensteini szabálykövetés fundamentumának, ún. „medrének” (*bedrock*) a megítélésében; milyen mélyre „áshatunk” a szabálykövetés értelmezése során, hol kezdődik a kimondhatatlan övezete, mely pusztán csak megmutatkozni képes a nyelvi játék konkrét megvalósulása során? Másutt, a csend fogalmának vonatkozásában kísérletet tettünk a nyelvi játék határainak és az interpretáció lehetőségeinek összehasonlítására (Tarnay [1989]).

Az interpretációs szintek megkülönböztetése mögött természetesen az általunk aktuális világnak nevezett empirikus valóság bizonyos strukturáltsága húzódik meg. Ezt a strukturáltságot egyelőre a megnyilatkozások pragmatikai érvényességét meghatározó probléma-situációk beágyazottságaként fogjuk fel. Ennek megfelelően, jöllehet az alábbiakban az interpretatív cselekvéseket meghatározza egy olyan probléma-situáció, melyben egy adott cselekvés vagy tárgy szemiotikai státussal rendelkezik a nyelvhasználók számára, s amelyre a „Mi a jelentése ennek-és-ennek?” kérdéssel utalhatnánk. Ez a situáció mindig beágyazódik egy másik probléma-situációba, ahol az interpretatív megnyilatkozás tágabb pragmatikai érvényessége végső soron meghatározódik. Egy ilyen situációra a „Merre menjek?”, „Mit tegyek?”, „Ki nyeri meg a csatát?”, stb. kérdésekkel utalhatunk. Hangsúlyozzuk azonban: adott esetben, mint például a fikció értelmezésekor látni fogjuk, eltekinthetünk ez utóbbi situációtól, felfüggeszthetjük vonatkozásában a megnyilatkozásaink érvényességét, de sohasem redukálhatjuk a beágyazott, a jelentés kérdését szűkebb értelemben felvető situációra. Ez utóbbit illetően természetesen nem tekinthetünk el azoktól a konvencióktól, melyek a megnyilatkozás formai – szemiotikai jelentését – az aktuális világnak ezen a szintjén meghatározzák. Végső soron tehát

hajlunk arra, hogy egy adott nyelvi játék, mint a fikció, vagy interpretációs aktus, mint az emberi intenciók leírása függ azoktól a konvencióktól, melyek révén az előbbieket bizonyos beágyazottságú szituációk interpretációjaként foghatjuk fel. Ha egy közösség számára az élet kérdését kémiai jellegű megnyilatkozások interpretálják, akkor éppen olyan nehéz lesz meggyőzni őket annak eredendően biológiai jellegéről, mint azokat a nyelvhasználókat a fikció formai – logikai értelmezéséről, akik a fiktív megnyilatkozások jelentését a kérdéses beszélő betegségi fokának megállapításával azonosítják. Nem másra lenne szükség, mint nyelvi játékoknak más nyelvi játékokkal való felcserélésére.

A jelértelmezés klasszikus esete

Tekintsük most a szűkebb értelemben vett nyelvi interpretációs cselekvéseket. Milyen argumentatív – inferenciális folyamatok zajlanak le akkor, amikor hagyományos szemiotikai értelemben interpretálunk? A jelentést adó cselekvéseknek két mozzanata különítendő el: egyrészt az, amelyben a kérdéses cselekvést vagy tárgyat mint potenciális jelhordozót határozzuk meg, mint amikor például a trójaiak a sas és a kígyó jelenetét az égen isteni jelnek, a győzelem és a bukás jelének tekintik; másrészt az a mozzanat, amikor az adott jelentéssel felruházott jelenséget az aktuális világ egy szituációjára vonatkoztatjuk, azaz a példánkban a kígyó megmenekülését a sas körmei közül a görög vagy a trójai fél győzelmeként értelmezzük. Az első mozzanat során tehát azokat az adott – görög – trójai – közösség számára elérhető szabályokat használjuk fel, melyek a kérdéses jelenséget más meglévő ismeretekhez (megnyilatkozásokhoz) kötik. Ezt a következő argumentációs lépésekkel ábrázolhatjuk:

(A) A sas kiejti rabul ejtett áldozatát, a kígyót, miután az megmarta	/magyarázandó jelenség
Az istenek az emberekkel madarak révén közlik döntéseiket	/feltételezett szabályszerűség
A sas és a kígyó jelenete madárjelenet	/jelentésposztulátum
<hr/>	
Az istenek döntöttek	/magyarázó tény
(B) Az istenek döntöttek	/lehetőség
A sas kiejti rabul ejtett áldozatát, a kígyót, miután az megmarta	/megfigyelt tény
<hr/>	
A sas és a kígyó jelenete az istenek döntését fejezi ki (annak a jele)	/szemiotikai szabály
(C) A sas kiejti rabul ejtett áldozatát, a kígyót, miután az megmarta	/magyarázandó jelenség
Az istenek az emberek csatájának kime- netelére vonatkozó döntéseiket madarak küzdelve útján közlik az emberekkel	/analógiai szabály
A sas és a kígyó jelenete egy madár küzdelve	/jelentésposztulátum
<hr/>	
Az istenek döntöttek az emberek csatájának kimenetelét illetően	/magyarázó tény
(D) Az istenek döntöttek az emberek csatájának kimenetelét illetően	/lehetőség
A sas kiejti rabul ejtett áldozatát, a kígyót, miután az megmarta	/megfigyelt tény

A sas és a kígyó jelenete az emberek csatájának kimenetelét illető isteni döntést fejezi ki	/szemiotikai szabály
(E) A sas és a kígyó jelenete az emberek csatájának kimenetelét illető isteni döntést fejezi ki	/szemiotikai szabály
Az, hogy a sas kiejti az őt megmaró kígyót azt jelenti, hogy a kígyó a végső győztes	/jelentés- posztulátum

Az, hogy a kígyó a végső győztes a sassal szemben az emberek csatájának kimenetelét illető isteni döntést fejezi ki /annak a jele/	/szemiotikai szabály
--	----------------------

A második mozzanat során a potenciális jelet az aktuális világra vonatkoztatjuk:

(F) Az, hogy a kígyó a végső győztes a sassal szemben az emberek csatájának kimenetelét illető isteni döntést fejezi ki	/szemiotikai szabály
Az emberek csatájában a kígyónak a végső győztes, a sasnak a végső vesztes felel meg.	/analógiai szabály
A trójai fél megfelel a kígyónak, a görög pedig a sasnak	/feltételezett azonosság

Az, hogy a kígyó a végső győztes a sassal szemben azt az isteni döntést fejezi ki, (annak a döntésnek a jele), hogy a trójaiak lesznek a végső győztesek a görögökkel szemben	/retorikai szabály
---	--------------------

Az interpretáció szempontjából két premissza játssza a döntő szerepet: az (A)-ban bevezetett feltételezett szabályszerűség, illetve (F) feltételezett azonossága. Az, hogy a madarak isteni döntéseket fejeznek ki a görög kultúrában elfogadott konvenció, míg a trójaiak-kígyó és a görögök-sas párhuzam az interpretátor, jelen esetben Polydamas – önkényes – hipotézise. Az előbbi az interpretáció formai – szemiotikai érvényességét, az utóbbi annak pragmatikai – retorikai alkalmazását befolyásolja (lásd Leitch [1983] 5.). Vegyük szemügyre a két premissza, illetve a két kérdéses következtetés logikai formáját. (A) releváns része a következőképpen formalizálható:

$$\begin{array}{l}
 (A') \quad S(a) \\
 \quad (x)[S(x) \rightarrow M(x)] \\
 \quad D_i(A) \rightarrow (x)[M(x)] \\
 \hline
 \quad D_i(A)
 \end{array}$$

Mivel (F) következtetés kiindulási pontja az előzőleg – a megfelelő jelentés-posztulátumok segítségével – megkapott szemiotikai szabály végső formája, azaz (E) konklúziója, a lényeges lépések formája a következő:

$$\begin{array}{l}
 (F') \quad (x)(y)D_i[Gy(x,y)] \rightarrow \{[S(a) \cdot K(b)] \rightarrow Gy(b,a)\} \\
 \quad (y)(z=x) \rightarrow (z=b) \\
 \quad (u)(u=y) \rightarrow (u=a) \\
 \\
 \quad g=a \\
 \quad t=b \\
 \\
 \hline
 \quad g=y \\
 \quad t=x \\
 \quad D_i[Gy(t,g)] \rightarrow \{[S(a) \cdot K(b)] \rightarrow Gy(b,a)\}
 \end{array}$$

ahol *a*, *b* a látott sas illetve kígyó, *g*, *t* a görög illetve trójai tábor, *S*, *K*, *M*, *E*, *Gy* pedig rendre a következő predikátumok: „-sas”, „-kígyó”, „-madár”, „*a* kiejti *b*-t”, „*b* végső győzelmet arat *a*-n”, míg *D* egy döntés-operátor, *i* az isteneket jelölő index, *A* egy esemény-változó. A „közlik” predikátumot nem jelöltük, hiszen ezt maga az implikációs viszony írja le.

(A) és (F) következtetési formája szerint **abdukció**, a pierce-i következtetési típus jelentősége a tudományos gondolkodásban és felfedezésben egyre nyilvánvalóbb. Sarkalatos pontja egy – általában – újszerű összefüggés, szabály alkalmazása középső premisszaként, illetve magyarázó elvként. Jóllehet az abdukció szerepe egyaránt alapvető a természettudományokban és az emberi jelek értelmezése terén, további vizsgálódást igényel magának a felhasznált összefüggésnek vagy szabályszerűségnek a logikai – szemantikai struktúrája. Láttuk: egy adott jel, a sas és a kígyó jelenete értelmezésekor az ún. formai – szemiotikai érvényesség egy, a közösség számára elfogadott összefüggéstől: ha az istenek közölni akarják az emberekkel döntésüket valamilyen emberi eseményt illetően, ezt madarak útján teszik, míg az ún. pragmatikai – retorikai érvényesség a valóságra, a kérdéses probléma-szituációra: ki nyeri meg a háborút? vonatkoztatott érvényesség egy analógián alapuló azonosítási konvenció formáján áll vagy bukik. Nem szoltunk külön a többi – (A) és (F) közötti – következtetés formájáról, melyek a klasszikus logikában elfogadott indukciós, illetve dedukciós lépéseket tartalmaznak, hiszen, mint észrevehető volt, vagy jelentés-posztulátumokat használnak fel, vagy pedig az abduktív következtetések próbájának tekinthetők. A további kérdés számunkra az lehet: vajon a szűkebb értelemben vett irodalmi interpretáció argumentatív struktúrája is hasonló szerkezetű, s ha igen, milyen típusú kulcs-összefüggéseket használ fel a megfelelő abdukciók során?

A fikció argumentatív struktúrája

Az irodalmi interpretáció is bizonyos jelek értelmezése. Így természetesen felvetődik fel a megfelelő probléma-szituáció kérdése. Láttuk azonban, hogy a „Mit jelent ez-és-ez a dolog vagy esemény?”a beágyazottság, az interpretációs szintek meghatározását vonja maga után. Amennyiben ettől eltekintünk, s azonosítjuk a különböző pragmatikai szinteket, akkor, nézetünk szerint, az irodalmi interpretáció „irodalmisságát, feloldjuk az aktuális világ szituációinak végtelen sokféleségében. Vagyis, az irodalmisságot pragmatikailag visszavezetjük az olyan legkülönbözőbb problémákra, mint a költői identitás kérdése, a társadalmi viszonyok alakulása, vagy éppen az olvasó – befogadó aktuális hangulati állapota. Viszont, ha figyelembe vesszük, hogy bármely jelértelmezés egy analógiai önkényességen, egy feltételezett hasonlóságon alapul (v.ö. a fenti retorikai mozzanat, illetve érvényesség fogalmával), akkor a hasonlóság „mögötti” különbözőség állításának szükségszerűsége éppolyan joggal merülhet fel. Az analógia önkényessége nem más, mint annak lehetősége, hogy úgy állítjuk valamiről, hogy az ami, miközben

tud(hat)juk, hogy valójában – részben – nem az. Ez pedig nem más, mint az ún. **fikcionalitás-operátor** ellentmondásossága (v.ö. Merrell [1983] 22.). Más szóval, a fikció olyan világok közti átmeneteket tesz lehetővé, illetve kérdőjelez meg, „amelyek máskülönben, legalábbis részben, összeegyeztethetetlenek maradnának” (ibid. 60.). Amennyiben elfogadjuk, hogy az irodalmi interpretáció a fikció lehetőségén alapul, akkor egy sajátos skizofrén helyzet előtt állunk: a fikcionális mű értelmezése éppúgy, mint annak létrehozása a valóság, illetve annak ellentéte közti határ paradoxális természetének tudatosításán alapul. E paradoxon az irodalmi interpretáció argumentatív szerkezetén belül tehát az ún. retorikai szabály alkalmazásának, s ezzel együtt egy meghatározott aktuális probléma-szituációra vonatkoztatott érvényesség felfüggesztését jelenti. Nevezzük ezt a paradoxont a fikció **pragmatikai paradoxonának**.

A pragmatikai paradoxon hatása azonban nemcsak a retorikai érvényesség felfüggesztésére terjed ki: alapvetően befolyásolja az irodalmi argumentáció másik lényeges abdukcióját, a szemiotikai szabály alkalmazását. Vizsgáljuk meg tehát az irodalmi interpretáció szemiotikai érvényességét. Miképpen konstruálhatók meg a kérdéses abdukció számára szükséges magyarázó összefüggések? Induljunk ki a megadott példából: honnan származik a madarak viselkedését illető isteni divináció tétele? Könnyedén válaszolhatjuk: a görög mitológiából. Azonban ami a kérdéses jel értelmezésekor döntő az az, hogy a görögök számára a mitológiai világ folytonos az empirikus–aktuális világgal. Vagyis, a megnyilatkozás(ok) formai érvényességét befolyásoló megnyilatkozás-halmaz ugyanarra az aktuális világra vonatkozó ismereteket tartalmaz, mint amelyikre a kérdéses megnyilatkozás(ok) vonatkozik (–nak), azaz ahol az adott probléma szituáció meghatározódik. A fikcionális státus viszont a két világ, az aktuális világ és a szemiotikai – formai érvényesség által meghatározható világ legalábbis részbeni diszkréttségéből ered. Azonban a fikcionális világ felépítéséhez, illetve interpretációjához szükséges abduktív összefüggések sohasem választhatók le teljesen az aktuális világra vonatkozó ismereteinktől. A fenti pragmatikai paradoxon következménye a következő paradoxális felszólítás: Építs fel egy fikcionális világot a valóságra vonatkozó összes ismereted nélkül! Amennyiben egy – fikcionális – világ konstruálása, interpretációja olyan szabályok megadását jelenti, amelyek megfelelően leírják a kérdéses világot, a fenti utasítást a fikció **meta-paradoxonának** nevezhetjük. Hangsúlyozandó viszont, hogy e paradoxon nem azonos bizonyos fiktív világok szélsőségesen vagy egyenesen „irracionális” természetével. Itt most nem térhetünk ki az irracionális formai természetének argumentációelméleti cáfolatára (v.ö. Bonfantini [1987] 42–45.), csak annyit kívánunk megjegyezni, bármennyire is adótnak vennénk a határt aktuális

világunk és a képzelt lények világa között, ez utóbbi felépítésére vonatkozó szabályszerűségeink legalább annyira erednek az előbbire vonatkozó ismereteinkből (azoknak kombinációi vagy re-kombinációi), mint amennyire egy adott kultúra számára a valós világ eseményei visszavezethetők isteni döntésekre. A lényegi különbség a kettő között a fikcionális-operátor, illetve a retorikai érvényesség alkalmazásában rejlik.

Egy klasszikus irodalmi interpretáció argumentatív szerkezete

A továbbiakban az irodalmi interpretáció argumentáció szempontjából vizsgálunk meg két szélsőséges esetet. Az első az ún. klasszikus vagy strukturalista interpretáció típusa. Viktor Sklovszkij Jakobson Puskin „Szeretem Önt...” című vers elemzése kritikájában felhívja a figyelmet az „én” és az „Ön” személyes névmások magas előfordulására. Ezt a költői távolságtartás, a magány, illetve visszahúzódás jeleként értelmezi. Ekkor valójában a következő abdukció szerint érvel:

(G) A költő feltűnően sok névmással fejezi ki magát

Az ember, ha nem ismer valakit elég jól, vagy
elég közelről, vagy nem érzi elég közel magához,
akkor egyes szám harmadik személyben beszél róla

A költő, bár sokáig szerette hölgyét, számára az
mindig elérhetetlen maradt

Honnan származik a középső premissza? Természetesen a mindennapi nyelvhasználatból, ahol nagy valószínűséggel érvényes is lehet. Ám az, hogy egy, a valós világtól részben különböző világban is érvényes, már korántsem ilyen nyilvánvaló. Könnyen elképzelhető például egy tárgyias költészet normái, konvenciói szerint íródó versben, hogy ennek az ellenkezőjére kell következtetnünk. Mitől lehet (G) abdukciója mégis érvényes Puskin verse esetében? válaszért forduljunk ismét Sklovszkijhoz. Sklovszkij pedig D. N. Ovszjanyiko–Kulikovszkijt idézi 1917–ből:

„E csodás sorokban a hangulat és a kifejezés tökéletes líraisága vitathatatlan és a legközvetlenebbül, minden erőfeszítés nélkül felfogható... De hol vannak a képek?

Teljesen hiányoznak... megállapíthatjuk, hogy az (irodalmi értelemben vett) tiszta líra lényegét tekintve **kép nélküli művészet.**" (idézi Sklovszkij [1969] 148.)

Vagyis tehát Puskin szikár, „grammatikai” nyelvezete általában és együttesen magyarázó-dik a szerelem drámai befejezetlenségével. Ám az ilyen típusú abdukciókat kizárólag a – puskini – **kép nélküli költészet** és az – azt megelőző – (költői) képeket alkalmazó szerelmi líra szembeállítására támasztja alá. Más szóval, a fenti interpretáció számára a **költői kép** fogalma **modellértékűvé** válik. A modell alkalmazása azonban csak meghatározott korban frott versekre indokolható, a modern költészet értelmezése esetén erősen vitatható lenne.

Modell és argumentáció

Hangsúlyozzuk: a modell alkalmazása az abdukciók során az irodalmi interpretáció formai–szemiotikai érvényességét befolyásolja. Más kérdés, hogy az interpretátor miként viszonyul a retorikai érvényesség jogosságához, miként ítéli meg a fikció jelentőségét interpretációja számára. A puskini vers fenti magyarázata nem vonja szükségszerűen maga után – az interpretációban megnevezett – költő és M. Sz. Puskin azonosságát. Ez utóbbi mozzanat feltételezi az ún. analógiai szabály alkalmazását az adott probléma-szituáció: pl. Miért szenvedett depresszióban Puskin életének egy bizonyos szakaszában?, vagy: Miért írt ilyen lemondó hangú verset? – vonatkozásában. Ezzel az értelmező figyelmen kívül hagyja a fikcionalitás-operátor működését. Vizsgáljuk viszont a modell elemeinek a meghatározottságát. Láttuk: a költői kép modellértékűsége egy adott kor, egy bizonyos interpretációs illetve alkotói **habitus** felől válik érthetővé. Más interpretációs gyakorlatot jelent, mondjuk, egy Shakespeare-dráma esetében az ún. klasszikus – arisztotelészi – kánon vagy az abszurd hagyomány modellként való használata. Honnan származnak tehát ezek a mindenkori modellek? Abból a szelektív gyakorlatból, amelyet röviden a „mesterművek” létrehozása, illetve értelmezése jelent (lásd erről Wilshire [1988] 172.). Az, hogy egy adott időszakban mely művek szelektálódnak ki „mesterművekként”, természetesen számos „külső” társadalmi, intézményes, stb. tényezőtől függhet. Számunkra itt a lényeges az, hogy az így kiválasztott mesterművek paradigmászerűen határozzák meg a további interpretációs gyakorlatot. Hangsúlyozzuk: a modellek szerepe az interpretációs gyakorlatban, illetve a művek létrehozása során nem jelenti e viselkedésformák szabálykövető jellegének mindenkori tudatosságát. E szabályok, melyek röviden a tárgyak észlelési módjait

határozzák meg, elsősorban – a wittgensteini szóhasználat szerint – „megmutatkoznak” a gyakorlatban, s ennyiben a művészi gyakorlat kétségkívül racionálisnak tekinthető. Még akkor is, ha egy közösség tagjai által észlelt vagy elsajátítható hasonlóságok az adott nyelvi játékon kívül nem jellemezhetőek (v.ö. *ibid.* 174.). A modell alkalmazása az irodalmi interpretációban tehát a khuni paradigmaként működik: a megnyilatkozások formai érvényességét teszi lehetővé, s bár végső soron a természeti világ szelektív észlelésének generalizációjából ered, megőrzi a fikcionalitás paradoxonát; interszubsjektívvé teszi az interpretációs gyakorlatot anélkül, hogy szükségessé tenné a retorikai mozzanatot, amely, mint láttuk, a mindennapi nyelv- és jelhasználat végső, analógiai fázisa. Egy egyszerű példán érzékeltetve: követheti egy interpretációs gyakorlat a pszichoanalízis modelljét anélkül, hogy az adott mű értelmezését a valós világ elemeihez, a szerző vagy a befogadó aberrációihoz kösse. Felmerül persze a kérdés: ha a fikcionalitás okán leválasztjuk az interpretációkat a mindennapi nyelvhasználat pragmatika-retorikai érvényességéről, akkor mi az értelme (*raison d'être*) egy adott, pl. a pszichoanalitikus modell alkalmazásának? Kikerülhető-e az öncélúság? Vagyis, összemérhetőek-e a különböző modellek?

Frappánsan erre azt lehetne válaszolni, hogy körülbelül ugyanannyi az értelme, mint amennyi a múlt században volt a newtoni mechanika szerint gondolkodni a valós világ tárgyairól. Visszautalva Wittgensteinre: egy nyelvi játék szabálykövetésének értelme a résztvevők számára adott, és csak egy másik játékból nézve lehetne leírható vagy megkérdőjelezhető. Ez viszont ellentmondana a játékok radikális különbözőségének. A fikcionalitás paradoxia tehát ez utóbbi tétel változataként szerepel: kiemeli az interpretációs szintek elvi különbözőségét, ugyanakkor viszont feltételezi a modellhasználat „külső”, leíró jellegét. Amíg azonban a természettudományos gyakorlat paradigma-váltása mögött ott van a feltételezett fizikai/empirikus világ mint az újabb paradigma pragmatikai – retorikai érvényességének, empirikus ellenőrizhetőségének – legalábbis vélt – letéteményese, addig a fikcionalitás-operátor éppen ezt az érvényességet függeszti fel. Ellenkező esetben, mint utaltunk rá, a modell alkalmazását könnyen ésszerűsíthetik az olyan valóság vonatkozások, mint a szerző betegsége, a társadalomban végbemenő forradalom, vagy az egyházi liturgia felépítése, stb. Tévedés ne essék: nem akarjuk kétségbe vonni ezeknek a problémáknak a jogosultságát bizonyos esetekben. A lényeges az, hogy maga a modell alkalmazása önmagában még nem különíti el az irodalmi interpretáció argumentációs típusát a mindennapi jelhasználatától.

Egy irodalmi modell-interpretáció argumentatív szerkezete

Utolsó példánk az ún. lehetséges világok szemantikájának irodalomelméleti alkalmazása, amelyet Csúri Károly és Bernáth Árpád fogalmazott meg. Nem térhetünk ki a lehetséges világ-modell konstruálásának minden összetevőjére, csupán két, szerintünk alapvető összefüggés használatát érintjük. Az első az ismétlődés középpontba való állítása, a második pedig a modell alkalmazásának műfaji meghatározottsága. Nézzük az elsőt. Az ismétlődés fogalma, bár eddig nem tértünk ki rá, bármilyen nyelvhasználat és argumentáció esetében döntő szerepet játszik. Amikor első példánkban felismertük a sas-jelenetet mint isteni közlésformát, egy esemény definíciójától jutottunk el magának az adott dolognak az azonosításához. A mindennapi nyelvhasználatot viszont általában az jellemzi, hogy átsiklik az ilyen – abduktív típusú – azonosítás elvi problémáján, hiszen kontextuálisan adott az a **funkció**, amely kijelöli az aktuális referenst, illetve amelynek szempontjából az adott dolog ilyenek-és-ilyenek tekintendő. Más szóval, a mindennapi nyelvben a kifejezések jórészt sztereotípiák, nincs szükség egy meghatározott modellelméletre. Amíg tehát a szemiotikai funkció közvetlenül adott a sas-jelenet görög értelmezője számára, addig a Puskin-vers esetében a költői kép hiányához (mely éppúgy feltételezi annak azonosíthatóságát) már jóval nehezebb megtalálni a megfelelő funkciót: a költői kép fogalma, bár sokat változott a retorika és a poétika viharában, kontextus-függetlenebb meghatározást igényelne, hiszen alkalmazása elméleti igénnyel fordul elő. Láttuk azonban, hogy csak megfelelő történeti viszonylatban, a megelőző szerelmes és más versek kontextusában válik használata érthetővé.

Bár a szerzők az elméletalkotás útjáról keveset szólnak, a lehetséges világok modelljének bevezetését a következő posztulátum teszi szükségessé:

(P1) Az irodalmi elbeszélés bizonyos értelemben ismétlődő események sorozatából áll.

A modell tehát az ún. irodalmi elbeszélő szövegek értelmezésében játszik szerepet oly módon, hogy általa lehetségessé válik bizonyos típusú eseménysorok azonosítása. A modell alkalmazása tehát a narratív funkció műfajmeghatározó kontextusára korlátozódik. (P1)-ben megfogalmazott intuíciónk azonban visszavezethetőnek látszik (P2) posztulátumra:

(P2) Az irodalmi elbeszélés figuráinak bizonyos tulajdonságai ekvivalencia-osztályokat alkotnak.

Amíg tehát a modell szintjén az eseménysorok bármilyen ismétlődése a figurák meghatározott tulajdonságok szerinti ismétlődésének a függvénye, a modell alkalmazásának a szintjén (P2) előfeltételezi (P1)-et, jóllehet a tulajdonságok szelekciójánál különböző szemantikai értékek, értékviszonyok is szerepet játszanak (Csúri [1978]). Nemcsak arról az indukciónról van szó, hogy

(H) F_a figura P tulajdonsággal rendelkezik

(Pl. „a legtöbb ló feje csúnya volt...felső szemfogakat szabadon hagyó, magasra felhúzott felsőajkaik gonosz kifejezést kölcsönöztek külsejüknek.”)

F_b figura P' tulajdonsággal rendelkezik

(Pl. „a lány...haragosan nézett rá... majd mérgesen összeharapott ajkakkal, fájdalmát elfojtva a fal felé fordult.”)

F_b figura F_a figura ismétlődése (=variánsa)

hanem a következő abdukcióról:

(I) F_a figura P tulajdonsága – narratívé – maga után vonja F_b figura P' tulajdonságát

Minden két – narratívé egymást követő – figurára igaz: ha egymás variánsai, akkor, ha az egyik rendelkezik P-vel, akkor a második rendelkezik P'-vel

F_a és F_b egymás variánsai

Formálisan:

(I') $P(F_a) \rightarrow P'(F_b)$
 $(x)(y)\{(x=y) \rightarrow [P(x) \rightarrow P(y)]\}$

$F_a = F_b$

ahol $F_a = F_b$ úgy olvasandó mint „ F_b variánsa F_a -nak”. F_b -nek P' tulajdonsággal való ellátottsága tehát – narratívve – függ F_a P tulajdonságától, vagy ahogy Csúri [1978] fogalmaz: „a szolgálólány érthetetlen haragja, ellenséges viselkedése... végülis a lovakban teljeseedik ki.” (kiem. T.L.). Azonban (I) ebben a formájában túl erős: középső premisszája összetéveszthető lehetne az ún. „megkülönböztethetlenségi axiómával”. Itt viszont a figura-azonosság, amely a variáns fogalmában szerepel csupán funkcionális, meta-elméleti azonositást jelent, vagy ahogy Csúri [1978] mondja, csak az elméletalkotó számára elérhető. Valójában a problémát P és P' azonossága okozza, amely az ismétlődés felismerésének általános, elvi kérdését tükrözi. Ennek két pólusát egyrészt az említett sztereotípiá-használat, másrészt a logikában jól ismert predikátum-homályosság alkotja. P és P' azonossága az irodalmi elbeszélés világában valójában a következő jelentés-posztulátummal helyettesítendő:

(P3) $P(a) \rightarrow [(y)R(y) \rightarrow P(y)]$

vagyis, ha egy adott P tulajdonsággal rendelkezik valamely figura, akkor kell lennie egy másik – lehetőleg tőle különböző – figurának, mely rendelkezik egy olyan R tulajdonsággal, hogy az (a figura) egyben P -vel is jellemezhető legyen. R és P tehát egy meghatározott jelentés-posztulátumként kapcsolható össze. Ez a szemantikai kapcsolat (v.ö. a „végső győztes” predikátum bevezetési módjával az első példában) szükséges ahhoz, hogy a tulajdonságok ekvivalenciáján keresztül eljuthassunk a figurák variánsaihoz. R és P szemantikai kapcsolata persze esetenként más és más absztrakciós szinten adható, illetve adandó meg. Bármennyire is triviálisnak látszik azonban a lovak „felső szemfogatokat szabadon hagyó, gonosz” kifejezésének azonossága a lány „mérgesen összeharapott” ajkaival, fel kell tételeznünk, hogy a lovak ellenségessége – egy bizonyos szinten – hasonló a lány viselkedéséhez. A predikátumok hasonlóságának a kérdése tehát még az azonos szóhasználat esetében sem triviális, jóllehet az ún. rokonértelmű szavak szemantikai kapcsolata („mérges”, „haragos”, „gonosz”) a hasonlósági modell alkalmazását motiválhatja az elemző számára.

A tulajdonság mindenkori hasonlósági modelljét legalább három tényező motiválhatja:

1. A vizsgált szöveg „irodalmi elbeszélő” természetének feltételezése,
2. különböző értékviszonyok, értékrendszerek alkalmazása/felismerése,
3. a tulajdonságok megállapított ismétlődésének absztrakciós szintje.

Az első tényező szerepét a következő abduktív következtetéssel illusztrálhatjuk:

(J) Egy irodalmi elbeszélés adott figurái egymás variánsai

Ha egy elbeszélés bizonyos értelemben ismétlődő események sorozatából áll, akkor az –ismétlődő– események szereplői funkcionálisan megfeleltethetők egymásnak

Az irodalmi elbeszélés bizonyos értelemben ismétlődő események sorozatából áll

(J) eredménye nem más, mint (P1) intuíciója, azaz a figura-variáns fogalom visszavezethetősége az irodalmi elbeszélés eseményeinek ismétlődésére. Ez természetesen csak akkor lenne így, ha nem vennék figyelembe a másik két tényező szerepét az irodalmi elbeszélés interpretációjának argumentatív felépítésében. A második tényező szerepét azonban most itt részletesen nem vizsgálhatjuk, abduktív formája, nézetünk szerint, nyilvánvaló: adott tulajdonságok hasonlóságának felismerése egy, csak az elemző számára elérhető – emblematikus – (érték)rendszer reprezentációjaként analóg egy definíció alkalmazásának már említett abduktív formájával. Végül, a harmadik tényező szerepe a variáns-fogalom intuíciójának magyarázatában a következő abdukcióval foglalható össze:

(K) Az irodalmi elbeszélés két adott figurája egymás variánsai

Bármely – narratívé adott – figurára igaz:

amennyiben egy bizonyos – narratívé adott– figura P tulajdonsággal való ellátottsága maga után vonja a kérdéses figura R tulajdonsággal való ellátottságának P tulajdonsággal való leírását, akkor a két figura egymás variánsa

A két figura P, illetve R tulajdonsággal való ellátottsága egymásból következik (=funkcionálisan azonos)

Formálisan:

$$(K') \quad F_a = F_b$$

$$(y)\{[P(a) \quad [R(y) \rightarrow P(y)]] \rightarrow (y = a)\}$$

$$P(a) \rightarrow [R(b) \rightarrow P(b)]$$

A figurák tulajdonságai részalmazának ekvivalenciája tehát nem más, mint R és P szemantikai kapcsolatára való következtetés lehetősége. Hangsúlyozzuk: (J) és (K) abdukciókkal a szövegvilágot magyarázó modell felépítését motiváló intuíciónkat kívántuk jellemezni. A modell működése természetesen ezzel ellentétes: a modell által előírt összefüggéseket (pl. a figurák tulajdonságai és az események típusai között) feleltetjük meg a szöveg-világ elemeinek.

Emlékeztetnünk kell még egyszer két alapvető szempontra a modell-interpretáció argumentatív szerkezetét illetően:

1. a modell alkalmazásának végső, analógiai fázisa a modell (elemei) és a vizsgált anyag (felépítése) közötti ikonikus viszony feltételezését jelenti;
2. bár a modell alkalmazásának analógiai mozzanata bármely – s így a fiktív – interpretáció argumentációja számára elengedhetetlen, az interpretáció beágyazottsági szintje, a probléma-szituáció azonosítása határozza meg végső soron a fenti analógiai fázis retorikai jellegét.

Záró megjegyzések

Végezetül szeretnénk összefoglalni azokat a főbb tételeket, amelyek mellett dolgozatunkban közvetve vagy közvetlenül érveltünk.

(T1) Az irodalmi interpretáció olyan racionális következtetési forma, amelynek formai – szemiotikai érvényessége mindig meghatározható, vagy ellenőrizhető. Bár példáinkban a befogadó – értelmező nézőpontja felől közelítettünk, úgy véljük, az argumentációs elemzés kiterjeszhető az alkotásnak a dolgozatban kifejtett értelemben vett racionális folyamatára is.

(T2) Az irodalmi interpretáció feltételezi a fikcionalitás-operátor működését. A fikcionalitás-operátor jelentőségét két vonatkozásban vizsgáltuk: egyrészt felfüggeszti a pragmatikai, az aktuális világ állapotára vonatkoztatott érvényesség kérdését, másrészt pedig paradoxális utasításként hat az értelmező felé, amennyiben egyszerre kívánja meg a fiktív világon kívüli, illetve belüli nézőpont felvételét. Minden fiktív szöveg interpretációja paradoxon, amennyiben az attól lényegesen különböző aktuális világra vonatkoztatott ismeretek alapján kísérli megérteni és/vagy leírni – értelmezni annak, csupán egy lehetséges belső álláspontból érthető öntörvényűségét.

(T3) Az irodalmi interpretáció modell-értékű szabályszerűségek bevezetésén alapul. Az, hogy a modell-értékű általánosítások miképpen formalizálhatók, illetve rendszerezhetők, túlmutat e dolgozat határain. A lényeges az, hogy felismerjük: az értelmező számára empirikusan adott szöveg-világban feltételezett ismétlődések csak a modellalkotás segítségével ismerhetők fel. A modell szerkezetét, kiválasztását különböző intuíciók határozzák meg. A modell-értékű ikon megtalálása döntő mozzanat a felfedezés aktusában (is) (lásd a kártyajáték szerepét az öröklődés felismerésében). A magyarázat újszerűsége az ikon-modell szabályszerűségeinek szokatlanságából (is) adódhat. Az ikon-modellek szerepét a természettudományokban éppúgy, mint az emberi jelek megértése – alkalmazása során a priori-nak, az emberi racionalitás formájának tekinthetjük (v.ö. Clarke/Crossland [1985] 67–70.). Ennek megfelelően, az irodalmi interpretáció olyan nyelvi játék, amelynek során az értelmező vagy előre megadott, konvencionális szabályszerűségeket alkalmaz modell-érvényel, vagy pedig más, „újszerű” sejtéseket vezet be, illetve segítségükkel sajátos modellt konstruál. Tekintettel arra, hogy a modell-összefüggések, mint láttuk, az – irodalmi – ismétlődések formáját, illetve absztrakciós szintjét határozza meg, a művekben felismert ismétlődés típusai paradigmaticussá válhatnak adott értelmezők közösségének gyakorlata során. Azonban nemcsak az értelmezői gyakorlat, hanem a – történetileg megfelelő – műalkotói gyakorlat is manipulál(hat)ja az ismétlődések (típusainak) felismerését. Más szóval, az értelmezők és alkotók közösségi gyakorlata – legalábbis részben – megfeleltethető egymásnak: nemcsak az értelmező közössége „lát bele” jelentéseket, paradigmaticus olvasatokat a művekbe, hanem az alkotók – kortárs – közössége is segít beeláttatni az értelmezőkkel bizonyos jelentéseket a műveikbe. Ezen nem változtat az, ha ki – ki a maga módján joyce-i iróniával ettől igyekszik elhatárolódni. Ez utóbbi is hozzátartozik ui. az értelmezők és alkotók között folyó nyelvi játékhoz, mely a játékelmélet nyelvén szólva, se nem tisztán ko-operatív, se nem ún. zéró-összegű kompetitív játék, hanem ún. vegyes motivációs, kevert stratégiájú küzdelem, akár a nagyhatalmi harc, melynek során a mesterművek konvencionális fegyverzetének kölcsönös alkalmazását időnként felváltja új típusú modellek kidolgozása (még) értelmezhetetlen alkotások, illetve (első látásra) önkényes értelmezések formájában. A fegyverzet adott paradigma-váltásához azonban a résztvevők – túlélési rátájuknak megfelelően – kitűnően képesek alkalmazkodni.

Irodalom

BARTH, E. M. / KRABBE, E. C. W.

[1982] *From axiom to dialogue: A philosophical study of logics and argumentation*, Berlin/New York: de Gruyter.

BERNATH Á.

[1978] *Narratív szövegek irodalmi magyarázata*, in: LITERATURA 3–4, 191–196.

BONFANTINI, M. A.

[1987] *La semiosi e l'abduzione*, Milano: Bonpiani.

CLARKE, D. D. / CROSSLAND, J.

[1985] *Action systems: An introduction to the analysis of complex behaviour*, London/New York: Methuen.

CSÚRI K.

[1978] *Isméltés, narratívika, interpretáció*, in: LITERATURA 3–4, 181–190.

van EEMEREN, F. H. / GROOTENDORST, R.

[1984] *Speech-acts in argumentativ discussions*, Dordrecht: Foris Publications.

JACOB, F.

[1986] *A lehetséges és a tényleges valóság*, Budapest: Európa.

LEITCH, V. B.

[1983] *Deconstructive criticism*, London: Hutchinson and Co.

MERREL, F.

[1983] *Pararealities: the nature of our fictions and how we know of them*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

SKLOVSZKIJ, V.

[1968] *A grammatika poetikája és a poetika grammatikája*, in: *Korszerűség és hagyomány*, Mai szovjet esszék, Budapest: Európa.

TARNAY L.

[1989] *On the Semiotics of Silence and the Sameness of Art*, paper presented at the Fourth International Conference of Semiotics in Barcelona/Perpignan.

WILSMORE, S. J.

[1988] *Paradigms and Masterpieces: Rationality in Art and Science*, in: *THE MONIST* 71/2, 1971–187.

WITTGENSTEIN, L.

[1953] *Philosophical Investigations*, New York: Macmillan.